

TILSHUNOSLIKDA YORDAMCHI SO‘ZLARNING TAHLILI

<https://doi.org/10.24412/2181-1784-2025-25-122-127>

Sunnat Abdunabiev Botirovich

Ilmiy maslahatchi

Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti

Sharq tillari kafedrasi o‘qituvchisi

Bekjon Safaraliev Sulaymon o‘g‘li

Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti

“Xalqaro huquq” fakulteti talabasi

e-mail: bekjonsafaraliyev@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada turli tillarda, xususan, rus, o‘zbek va arab tillarida yordamchi so‘zlarning grammatik tizimdagi o‘rni va vazifalari tahlil qilinadi. Yordamchi so‘zlar mustaqil so‘zlar bilan birgalikda grammatika tizimini shakllantirishda ishtirok etadi, ularning semantikasi grammatik ma’nolarni ifodalashda asosiy vositalardan biri bo‘lib xizmat qiladi. Maqolada ko‘makchilar, bog‘lovchilar, yuklamalar va artikllarning vazifalari tahlil qilinib, ular orqali ifodalanuvchi munosabatlar - makon, zamon, sabab, maqsad va boshqalar haqida misollar asosida fikr yuritiladi. Ayniqsa, arab tilidagi yordamchi so‘zlarning boshqaruv xususiyatlari, ularning kelishik shakllariga ta’siri hamda ifoda uslublari alohida tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida uch tildagi lingvistik adabiyotlar solishtirilib, umumiylik va farqlarga e’tibor qaratilgan.

Kalit so‘zlar: yordamchi so‘zlar, ko‘makchi, bog‘lovchi, yuklama, artikl, grammatik munosabat, arab tili, rus tili, o‘zbek tili, kelishik, suppozitsiya, boshqaruv.

Abstract: This article analyzes the role and function of auxiliary words in the grammatical systems of Russian, Uzbek, and Arabic. Auxiliary words, although not independent lexical units, play a key role in expressing grammatical meanings and structuring sentences. The study explores different types of auxiliary words—prepositions, conjunctions, particles, and articles—and illustrates how they are used to convey spatial, temporal, causal, and purposive relationships in each language. Particular attention is given to the Arabic language, where the limited use of case endings increases the importance of auxiliary words in expressing syntactic relations. Through comparative analysis, the study highlights both the similarities and differences in the use and classification of auxiliary words across the three languages.

Keywords: auxiliary words, prepositions, conjunctions, particles, articles, grammatical relations, Arabic language, Russian language, Uzbek language, case system, supposition, syntactic structure.

Аннотация: В данной статье рассматривается роль и функция вспомогательных слов в грамматических системах русского, узбекского и арабского языков. Вспомогательные слова, хотя и не являются самостоятельными лексическими единицами, играют важную роль в выражении грамматических значений и структурировании предложений. В исследовании анализируются различные типы вспомогательных слов — предлоги, союзы, частицы и артикли, — а также приводятся примеры выражения пространственных, временных, причинных и целевых отношений. Особое внимание уделено арабскому языку, где ограниченное количество надежей обуславливает широкое использование вспомогательных слов для выражения синтаксических связей. Сравнительный анализ позволяет выявить как общие черты, так и различия в употреблении и классификации вспомогательных слов в трёх языках.

Ключевые слова: вспомогательные слова, предлоги, союзы, частицы, артикли, грамматические отношения, арабский язык, русский язык, узбекский язык, надежи, суппозиция, синтаксическая структура.

Grammatik ma'nolar nafaqat so'zning ichida, balki uning tashqarisida, uning atrofida, avvalam bor, mustaqil so'zlarning yonida kelgan yordamchi so'zlar orqali ifodalanishi mumkin. Yordamchi so'zlar mustaqil so'zlarni grammatikani ifodalashdan ozod qiladi yoki so'z o'zgartiruvchi affiksatsiyaga hamroxlilik qiladi.¹ Bu o'z tarkibida grammatik ma'nolarni ko'rsatmagan mustaqil so'zlar grammatikadan tashqarida turadi degani emas, ular so'z turkumlari sifatida tilning grammatik tizimi ichida turadi. Yuqorida aytganimizdek, yordamchi so'zlar naminativ funksiyadan maxrumdir, chunki ular hech narsani nomlamaydilar va gap bo'laklari (uchun oldko'makchi va bog'lovchi vazifasida keladi) va gaplar (uchun bog'lovchilar vazifasida) o'rtasidagi munosabatlarni ko'rsatib, gapdagi so'z birikmasiga bog'liq bo'lmagan ba'zi bir grammatik ma'noni ko'rsatadilar (artikllar, yuklamalar, yordamchi fe'llar, daraja so'zlari).

Yordamchi so'zlar aksariyat hollarda affiks vazifasini bajaradi, qiyoslang:

Ya xotel sogret sebya chayem / Men Moskvaga poyezdda bordim

bu yerda joy bilan to'ldiruvchining munosabati kelishik fleksiyasi bilan ifodalangan.

¹Reshetov V.V. Rus tili grammatikasi. –T.:O'qituvchi, 1976. –S. 134.

Ya xotel sogret sebya posredstvom kofe/ Men Moskvaga poyezd yordamida bordim

gapida esa xuddi shu narsa yordamchi soʻz, yaʼni *posredstvom/yordamida* kabi rus tilidagi predlog, oʻzbek tilida esa yordamchi soʻz bilan ifodalangan. Yoki:

Masha krasivee Natashi i Masha bolee krasiva, chem Natasha / Masha Natashadan chiroyliroq va Masha Natashaga qaraganda chiroyliroq.

Agar rus tilida *mushuk* soʻzi gapning boshqa boʻlaklariga nisbatan kelishik fleksiyalari bilan ifodalansa: *kot, kota, kotu, kotom/mushuk, mushukning, mushukka, mushuk bilan* va x.k., fransuz tilida otlarning tuslanishi yoʻq boʻlganligi sabab, xuddi shu grammatik aloqalar old koʻmakchilar yoki ularning yoʻqligi bilan ifodalanadi. Masalan, *Ie chat* – “mushuk” (koʻmakchisiz artikl bilan), *du chat* – “mushukning”, *ai chat* – “mushukka” (old koʻmakchi bilan), *par Ie chat* – “mushuk bilan” (old koʻmakchi artikl bilan).

“Munosabatlar grammatik boʻlmasligi ham mumkin. Bunday holatda ular asosiy soʻz boʻlib kelganda leksik boʻladi, alohida aniq bir soʻz bilan kelsa, soʻzning asosiy semantikasida boʻladi. Grammatik boʻlishi uchun munosabat maʼnolari soʻzlarning asosiy, aniq, markaziy maʼnolari yonida qoʻshimcha, shu soʻzlarning tarkibida boʻlishi lozim; faqatgina bu sharoit boʻlganida ular grammatik tuzilma uchun zaruriy umumiylikka egadir. Aslida ham agarda *na* koʻmakchisi alohida soʻz boʻlib, prefiks boʻlmasa, uning makon, zamon va boshqa munosabatlarni ifodalovchi maʼnolari uning asosiy maʼnosi boʻlib, u aniq bir soʻz bilan kelsa, bu maʼno *pod, pri* kabi boʻladi. Bu leksik soʻz maʼnolari mavhum tarzda tushunilmaydi”².

Baʼzi bir lingvistlar ularni morfema soʻzlar deb ataydilar, bu leksika uchun maʼlum asosga ega. Biroq grammatika uchun alohida tushuntirishlarni talab qiladi, oʻylaymizki, bu aslida morfema emas, bular soʻzdir³.

Bu mulohaza masalani oxirigacha ham yechib bermaydi, albatta munosabatlar leksik jihatdan ham ifodalanishi mumkin. Masalan:

pozdnee/kechroq, ranshe/ertaroq, vyshe/yuqoriroq, nije/pastroq, luchshe/yaxshiroq ravishlarida va xattoki, ot soʻz turkumining har qanday kelishik shaklida: *lyublyu mat/onamni yaxshi koʻraman, otdam materi/onamga beraman, gorjus materyu/onamla faxrlanaman*. Ammo bu yerda grammatik munosabatlar leksik uslubda emas, grammatik uslub bilan ifodalandi, yaʼni affikslar almashadi, leksik munosabatlar esa negizlarda ifodalandi. Albatta biz bu yerda nogrammatik turdagi munosabatlar haqida soʻz yuritmayapmiz (*ya lyublyu/men sevaman, ty*

² S m i r n i s k i y A. I. K voprosu o slove (problema “tojdestva slova”) // Trudy instituta yazykoznaniya AN RF, 1954. – S.4.

³ Ibid.

nenavidish/ sen nafratlanasan va x.k.), boshqasi bu – yordamchi soʻzlar. Ularning leksik maʼnosi grammatik maʼnosi bilan bir xildir, yaʼni yordamchi soʻzlarda grammatik funksiya ularning leksik tabiatini yutib yuboradi deyish mumkin, ammo bu ham hammasini tushuntirmaydi. Bu yerda gap sonlardagidek buyum va tushunchaga boʻlgan munosabatlardadir, yaʼni nomlashga munosabat va munosabatlarni ifodalashdadir. Sonlarda “nomlanayotgan narsa” yoʻqdir. Shuning uchun ular ifodalayotgan tushuncha oʻziga xos “narsa” boʻlib qoladi, ularni sonlar nomlaydi; yordamchi soʻzlar ham leksik jihatdan ifodalayotgan munosabatini nomlaydi. Bu suppozitsiya deb ataladi⁴. *Suppóziya* – lotincha *suppositio* – “podkladka/taglik”. Yordamchi soʻzlar orasida quyidagilarni ajratish lozim:

1. Old koʻmakchilar, ular gap boʻlaklari orasida tobe munosabatlarni ifodalaydi, *masalan*:

yedu v metro/metroda ketayapman, jdu u metro/metro yonida kutayapman, poydu k metro/metroni oldiga boraman, hamda: poshel k sestre/opasining yoniga ketdi, glyaju na tebya/senga qarayapman, znakom s ney/u bilan tanish

yoki kelishik maʼnolarini aniqlab beradi, *masalan*:

u nego/unda, za nego/u uchun, ot nego/undlan; v nem/uning ichida, na nem/uning ustida, o nem/ u haqida va x.k.

Koʻmakchilar quyidagi munosabatlarni ifodalash uchun xizmat qiladi: *makon* (*v/ichida, na/ustida, nad/ustida, za/orqasida, u/yonida, atrofida* va x.k.), *zamon* (*do/gacha, posle/keyin, pered/oldida* va x.k.), *maqsad* (*dlya/uchun*), *sabab* (*iz-za/tufayli, blagodarya/tufayli, vsledstviye/oqibat*) va x.k.z.

Prefikslar yoʻq tillarda odatda, old koʻmakchilar ham boʻlmaydi, ularning oʻrnini ort koʻmakchilar egallaydi, ular old koʻmakchi vazifasini bajaradi, biroq soʻzdan keyin turadi. Masalan, rus tilidagi tramvaydagi “Mesto dlya detey” yozuviga oʻzbek tilidagi quyidagi yozuv mos: *Joy balalar uchun, uchun* bu yerda ort koʻmakchi.

2. Bogʻlovchilar, sodda va qoʻshma gapda teng bogʻlanish maʼnolarini ifodalaydi, *masalan*:

- biriktiruvchi - *i, da* [də] / va ;

- zidlovchi: *a, no, da* [də] / ammo, lekin, biroq;

- ayiruv: *ili – ili; li – li; libo – libo* /yoki /yoxud va x.k.).

Qoʻshma gapda *chto/...ki, kak/qanday, kogda/qachon, chtoby/uchun* tobe aloqani ifoda etadi (sodda gapda bu munosabatlarni old koʻmakchilar ifodalaydi). Bogʻlovchilar murakkab ham boʻlishi mumkin: *potomu chto/chunki, v sluchaye*

⁴ Ibid.

yesli/agar bo'lsa, nesmotrya na to chto/...ga qaramasdan va x.k. va juft *yesli – to/agar unda, xotya – odnako/ biroq, ammo* va x.k.

3. Yuklamalar quyidagi ma'nolarni anglatadi:

a) *modál ma'nolar, ya'ni so'zlovchining o'zi ifodalayotgan gapiga bo'lgan munosabati, masalan, tasdiqlash (je, ved, da [de] / axir); inkor (ne, ni/yo'q emas); savol (li/..mi); shartlilik (by/...sa); undash (pust, puskay, davay-ka/kel, qilsin,); istak (xotya by, lish by/ bo'lganda edi); shubha (de, mol, yakoby/emishki);*

b) *nomodál ma'nolar, masalan: cheklovchi (tolko, lish, odin, odna, odno, odni, isklyuchitelno, yedinstvenno/faqat); aniqlovchi (imenno, pryamo, kak raz, toch-v-toch/aynan); ko'rsatish (vot, von, eto, to, ta, tot, te, tam, togda/ana, mana, bu yerda); noaniq (chto-libo, -nibud, ugodno/nima bo'lsa ham va koye-chto/ biron bir narsa olmoshlarda); qo'shish (toje, takje, itak, vse, yeye/hamda, yana); yaqinlik ma'nosi (pochti, chut ne/salkam); ajratuvchi (a, i, i je, da, daje, vse, yeye/hamma barcha, xatto va x.k.).*

4. Artikl. Artikllar hamma tillarga ham xos emas, ular arab, roman va german tillarida zarurdir. Yordamchi so'zlar nazariyasi uchun artikllar juda ham muhimdir, ular gap bo'laklari o'rtasidagi munosabatlarni ifodalamaydilar, tilning sintaktik shakllarini yasamaydilar, ammo mustaqil so'zlarning "grammatik hamroxlarning" eng tipik namunalari. *Artikl* – fransuzcha *article*, lotincha *arliculus* – "a'zo", "bo'lak" so'zidan olingan.

Yuqorida yordamchi so'zlar masalasining rus, o'zbek tili grammatikasida yoritilishi bilan qisman tanishdik. Chunki tadqiqotning mavzusi arab tilidagi yordamchi so'zlar masalasidir. Ma'lumki, arab tilida yordamchi so'zlar muhim o'rinni egallaydi. Ushbu tilda kelishiklar soni juda oz bo'lganligi sababli predmet, voqea-hodisaning vaqtga, o'ringa munosabati, chegaralanish va boshqa turli munosabatlar asosan yordamchi so'zlar yordamida ifodalanadi.⁵ Arab tilida yordamchi so'zlarning o'ziga xos jihati qaysi so'zga bog'liq bo'lsa o'sha so'zdan oldin keladi, masalan:

رفضت جميلة الذهاب معنا إلى السوق –

Jamila biz bilan bozorga borishni rad etdi.

Arab tilidagi jumlada إلى السوق iborasi *bozorga* ma'nosini anglatadi. O'zbek tilida bu ibora jo'nalish kelishigi yordamida beriladi, arab tilida esa bu kelishik إلى yordamchi so'zi yordamida ifodalanmoqda. Bu yordamchi so'z o'zidan keyingi so'zni qaratqich kelishigida, ya'ni jarr holatida kelishini talab qilmoqda, boshqacha aytganda boshqarmoqda. Yordamchi so'zlarning shu kabi boshqaruvini o'rganish

⁵ Qarang: Ibrohimov N., Yusupov M. Arab tili grammatikasi. –T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 1997. 55-b.

va tasniflash maqsadida rus, o'zbek va arab tilshunoslarinnig asarlariga murojaat qildik.

XULOSA

Yordamchi so'zlar tilshunoslikda mustaqil leksik birlik bo'lmasa-da, ularning grammatik tizimdagi o'rni beqiyosdir. Ular nafaqat grammatik munosabatlarni ifodalash, balki gap tuzilmasini tartibga solish, sintaktik aloqalarni ifodalash, semantik ma'no nozikliklarini yetkazish vositasi sifatida xizmat qiladi. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, rus va o'zbek tillarida yordamchi so'zlar affiksiyaga hamroh bo'lib keladi, arab tilida esa ular ko'pincha boshqaruv usuli bilan grammatik ma'no ifodalaydi. Har bir til yordamchi so'zlarni o'z sintaktik ehtiyojlari va morfologik tuzilishiga mos holda shakllantirgan. Shunday qilib, yordamchi so'zlarning tahlili grammatik kategoriyalar, til strukturasi va semantik munosabatlarni chuqur tushunishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YHATI

1. Иброҳимов Н., Юсупов М. Араб тили грамматикаси. –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 1997.
2. Smirniskiy A. I. K voprosu o slove (problema "tojdestva slova") // Trudy instituta yazykoznaniya AN RF, 1954
3. Reshetov V.V. Rus tili grammatikasi. –Т.:O'qituvchi, 1976.
4. Abdunabiev S. B. THE LEXICOLOGICAL AND SEMANTIC CHARACTERISTICS OF THE WORDS ENTERED INTO UZBEK FROM ARABIC //INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE" SCIENTIFIC ADVANCES AND INNOVATIVE APPROACHES. – 2023. – T. 1. – №. 5. – С. 68-70.
5. Abdunabiev S. B. ARAB TILIDAN O'ZBEK TILIGA O'ZLASHGAN SO'ZLARNING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI //ZAMONAVIY TARAQQIYOTDA ILM-FAN VA MADANIYATNING O'RNI. – 2023. – T. 2. – №. 6. – С. 94-97.
6. Abdunabiev S. B. Terminology in Arabic linguistics //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2023. – T. 3. – №. 11. – С. 285-290.
7. Abdunabiyev S. B., Sotiboldiev S. ARABIC PROVERBS AND ADAGES IN THE IMPERATIVE MOOD //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2025. – T. 5. – №. 20. – С. 422-426.